

Поетика дієслівних новотворів

О. М. Строкаль

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Corresponding author. E-mail: olexandr_strokal@ukr.net

Paper received 17.03.17; Accepted for publication 25.03.17.

Анотація. У статті досліджено питання індивідуально-авторського словотворення вербативних лексем у мові поезій Володимира Коломійця та Павла Мовчана. Вивчено механізми деривації дієслівних похідних та проаналізовано їхні функції в поетичному ідіолекті митців. Досліджено частининомовну похідність основ новотворів та роль транспозиції у семантичній структурі речень. З'ясовано, шляхом використання порівняльного методу, основні семантичні поля афіксальних формантів в ідіостилі письменників на узусному тлі сучасної української мови.

Ключові слова: ідіостиль, вербатив, оказіональне слово, твірня база, словотвірний формант.

Процес творення в сучасній українській мові індивідуально-авторських дієслівних похідних характеризується взаємодією різноманітних способів і засобів формування похідних лексичних одиниць. Особливо яскраво деривація неологізмів представлена у мові поезії, у якій взаємодіють різноманітні способи і засоби формування похідних лексичних одиниць. І хоча порівняно з іменниками й прикметниками дієслівних одиниць-новотворів значно менше, проте використання різних словотворчих засобів для їхнього творення заслуговує на ґрунтовний аналіз.

Так, з-поміж способів афіксального словотвору індивідуально-авторських дієслівних неолексем у поетичній мові В. Коломійця і П. Мовчана виділяємо такі: суфіксальний, префіксальний та конфіксальний. Суфіксація репрезентована в поетичній мові обох митців похідними із суфіксами **-и-** та **-і-**. Суфікси **-ев-і-** функціонують переважно у новотворах В. Коломійця, **-ав-і-** та **-ува-** зустрічаються здебільшого в неолексемах П. Мовчана. Префіксальний словотвір представлено формантами **ви-**, **за-**, **на-**, **пере-**, яким властива приблизно однакова частотність використання обома поетами; також у неолексемах В. Коломійця доволі активно функціонує префікс **од-**, у П. Мовчана – префікси **в-**, **від-**, **про-**, **роз-**. Досить поширеними є індивідуально-авторські деривати, утворені за допомогою біморфем. Так, у поетичних новотворах авторів продуктивними є конфікси типу **ви-...-с'а**, **з-...-і(-и-)**, **роз-...-ува-...-с'а** та **и-...-с'а**. У словотворі В. Коломійця активно репрезентовано циркумфікси **пере-...-ну-**, **по-...-і-**, **при-...-и-**, **про-...-и-**, **роз-...-и-**, у П. Мовчана маємо **в-...-и-...-с'а**, **ви-...-н/ува-**, **ви-...-ува-...-с'а**, **від-...-с'а**, **з/без-...-с'а**, **о-...-і-**, **о/без-...-і-**, **пере-...-с'а**, **під-...-ува-**, **роз-...-с'а**, **с-...-ну-** тощо.

Дієслова, які мають своїми твірними основами іменники та дієслова, утворюються в більшості випадків суфіксальним способом. У поетичній мові досліджуваних авторів більшість із новотворів є десубстантивами, які уживаються в текстах з метою номінації дій, певним чином пов'язаних із тим, що названо твірною основою [10, с. 375].

Зокрема, суфікси **-ав-і-** у відіменниковому дериваті «іскравіти» вказують на набуття предметом чи явищем певних зовнішніх ознак: *Спалахує останнім соком зелень, / Так наче хоче очі задобрить / облудним світлом, полиском сталевим, / що іскравіє, міниться щомить. / То бризне враз, то нагло відвологне,*

/ то пронесе метеликів разок, / аби почули, як дерева стогнуть. [8, с. 56].

Суфікси **-ев-і-** у відіменниковій неолексемі «осене-віти» також є носіями семантики «набуття ознаки», проте містять додаткову вказівку на уподібнення до явищ природи, названих мотивуючою основою, пор. – *Холодний Яр – / забутий жар / в лісах прадавніх тліє. / Пливають-стоять байдарки хмар, / мов сон... Осене-віє, / Іскрить підлісок... / Пустка й шир.* [6, с. 16].

Суфікс **-и-** у відіменникових новотворах (зигзичити, крочити, хвилити, каруселити, калюжити, луניתи) моделює семантику «робити те, що названо мотивуючою основою», пор.: *Ще в Путивлі ти зигзичила за мною – / так, за мною / – Ярославно ти моя.* [5, с. 50]; *Зурочить. Ходю хиткою крочить. / І гірко їй тішитись жертвою... [6, с. 55]; Смертний бій... / останній? / Мов з-під музики – обрій хвилить... [4, с. 149]; Впаде співанка, як п'ятак, / і піде в звори каруселить, / удариться об ребра скелі, / мов риба, спіймана у сак. [9, с. 50]; Ручай калюжив через двір / і важко, майже неможливо, / було робить собі кораблик... [9, с. 36]; То ж так пророчисто і чисто / воно лунить і, мов жеврінь, / з середини світлує тїнь, / що поїть хмільно бандуриста. [9, с. 14]. У новотворі «огромити» зазначений формант реалізує семантику «наділяти тим, що названо мотивуючим іменником» – *Потік зникав, зникав, його було нам мало. / Він піну полишив, зламав місток і кладку, / до губ луску пришив, дрібнесеньку – / на згадку... / І слух нам огромив і звабив у дорогу, / і глину простелив під босі наші ноги.* [8, с. 58]; у відприкметниковій неолексемі «ласкавити» суфікс **-и-** містить значення вказівки на певні дії, властиві тому, що має ознаку, названу мотивуючим прикметником – *Попіл холодний – відсутність затишку, / миша ласкавить підібрану кришку.* [9, с. 82].*

Суфікс **-і-** у відіменникових похідних (глибіти, металіти) моделює семантику набуття ознак того, що названо мотивуючим іменником, наприклад: *Лиш думи пахнуть, лиш димлять могили. / Дніпро глибіє, бо в душі тече.* [6, с. 45]; *І попеляста плоть поволі металіла, / і жилка, мов струна, на скроні ледь бриніла... [8, с. 99]; у неолексемі «житіти» спостерігаємо номінацію процесуальної ознаки за подібністю її вияву до того, що названо мотивуючим іменником, пор. – ... очі розплющені широко, / з золотим каламутом, / що піднімається з глибини. / Тихо коса на подушці житіє... / До вікна – головою світлою. / Там метелики твіст завели, / та такий!... Спала дівчина, тонкочутлива, як мембрана... [5, с. 82].*

Суфікс **-ува-** надає відіменниковим дериватам значення «наділення тим, що названо твірною основою» (*знакувати, значкувати, точкувати*): *...поглядом, слухом було не вгадать, / де знакувала землю печать.* [8, с. 50]; *І крастись так попід тинами, / і кров'ю двері значкувать / і класти плями п'ятипали...* [9, с. 70]; *... і сунуть за обрій, шерхлюючи зазубні лісу, горбаті хмарини, / і голос юрливий точкує ретельно повітря навколо...* [8, с. 59]; та значення «бути тим, що позначено мотивуючою основою» (*світлувати*) – *Воно лунить і, мов жеврїнь, / зсередини світлує тїнь, / що поїть хмільно бандуриста.* [9, с. 14]. У відприкметниковій словоформі «опуклювати» суфікс **-ува-** виступає носієм семантики «робити таким, як визначено мотивуючим прикметником», порівняймо: *Ти каменя взяв, він зростав на очах, / цюхвили опуклював міццю долоні...* [8, с. 77].

Звернімо увагу на те, що семантика префіксів характеризується більшою відокремленістю, окресленістю та стандартністю, ніж значення суфіксів [2, с. 22]. Так, префікс **в-** надає віддієслівним похідним «влатати», «внизуватися» і «врубцюватися» семантики завершеності дії чи переміщення всередину чого-небудь за допомогою дії, названої мотивуючою лексемою, порівняймо: *І наші віддзеркалення щербаті / дотоді будуть у воді мішати, / допоки річку не влатає лід, / голки все змиють, зарубцюють світ.* [8, с. 100]; *Цієї ж миті внизувались стріли / у отвори розширених зіниць.* [8, с. 118]; *Непритомні вуста витискають краплину, / і сама по собі нитка гапти кладе, / чорний хрестик прошивсь, врубцювавсь / безпричинно, / наче випієць в лощині грудей.* [8, с. 49].

Віддієслівні okazionalізми, утворені з використанням префікса **ви-**, містять семантичну вказівку на рух назовні, шляхом виконання дії, названої мотивуючим словом (*виструмувати, виневолити*) та вказівку на ретельність виконуваної дії (*виторкати*) – *Настіж прочинено чорні дерева - / з пам'яті лісу виструмуй дух: / зубри і тури, мамонти древні / в поле пливають, проминаючи слух.* [8, с. 126]; *І виневолив із борідки він бджолу: лети, / голото!* [5, с. 110]; *Все посаджено тут клопїткими твоїми руками, / кожну бубочку виторкала пучками.* [5, с. 25].

Префікс **за-** надає віддієслівним індивідуально-авторським утворенням В. Коломійця та П. Мовчана (*заповіститися, зазорювати*) семантики початку дії – *Зійшло, непам'яттю розмилось / вчораїне, літне, нетривке. / І пахолодь заповістилась.* [9, с. 107]; *В матусях, синах відгукнуться ген-ген... / В дівочих слюзах зазорюють.* [6, с. 129].

Префіксальна морфема **на-** у віддієслівних похідних (*насльозити, нахилитатися, навідтворити*) моделює значення надмірного виконання дії, названої мотивуючим дієсловом: *Насльозило, навіяло – шаром ропи затягло...* / *День, наче віяло, склався у смужку – як не було.* [7, с. 147]; *Нахилитались під вікном / березові сержежки...* [8, с. 120]; *І навіть гірш - / навідтворять чого попало.* [6, с. 71].

Префікс **од-** у віддієслівних неолексемах Володимира Коломійця «одпахнути», «одтішити» містить семантичну вказівку на завершеність процесуальної ознаки, зазначеної в мотивуючій лексемі, пор.: *Насінням усяким одпахло в сїнях, / кувала зозуля в гаю, та*

скупо. [6, с. 100]; *Нас – кволих і мертвих – оддишуть, одтішать.* [6, с. 61].

Віддієслівні деривати «розкресати», «розсмугувати» та «розторочитися» утворено за допомогою багатозначного префікса **роз-**, який моделює значення «знищення зробленого» [1, с. 221], роз'єднання, роздроблення предмета на частини за допомогою дії, позначеної мотивуючим дієсловом, проте у неолексемі «розпрочинитися» зазначений афікс указує на різновекторність дії, порівняймо: *Нїби шаблюки простір списали, / нїби мене розкресали в дим.* [9, с. 57]; *Як видобуть? Три шкури здерти, розсмугувати для труни. / За сим мовчанням за упертим сховалась пика сатани...* [9, с. 14]; *...розторочися, зашиєсь в бур'янець, / змиєсь сльозою, зійди нанівець...* [8, с. 50]; *Розпрочинилися вуста - / і вийшов звук іржавий, / бо битись в кігтях перестав / співучий надто жайвір.* [9, с. 77].

Префікс **пере-** у девербативній неолексемі «перебгати» містить вказівку на інтенсивність дії, а в новостворі «перенаректи» – на певний повторний характер процесуальності – *Іду, щоб з яблук вицїдить дозрілля, / думки губами перебгати в слова.* [9, с. 39]; *Ті «культуртрегери» районного масштабу / обмудрували – перенарекли, / мов прирекли...* [5, с. 108].

Віддієслівні індивідуально-авторські похідні, утворені за допомогою префікса **про-**, містять семантичну вказівку на спрямованість дії крізь те, що названо мотивуючим словом, порівняймо: *Треба глїб мерцїй пронурить, / щоб до зірки змірять путь...* [8, с. 73]; *Волосся всякне, мов коріння, / в жагучий, всепрїємчий ґрунт / і прокільчитьсь в небо рівно / шаблюк зеленелєзих жмут.* [9, с. 49].

Префікс **від-** у віддієслівному дериваті «відхилитатися» вказує на повноту, завершеність дії – *Сніг збіг, / відсніжився назад, / відхилиталася галузка...* [9, с. 63].

Значну частину індивідуально-авторських дієслівних новостворів у поетичних текстах В. Коломійця та П. Мовчана утворено з використанням конфіксів. Зокрема, серед моделей словотворення представлені такі: префікс **ви-**, іменникова основа, суфікси **-н/ува-, -ува-** (репрезентовано семантичну вказівку на ретельне виконання дії) – *... в цей час вишнева літурґія / вибожнює життя святе.* [9, с. 22]; *З роду у рід, з лона у лоно / слово предвічне – не однотонне / входить миттєвістю в обшири часу, / кожна зелина вилунує басом...* [9, с. 82]. За допомогою дериваційної моделі «префікс **ви-**, іменникова основа, суфікс **-ува-**, постфікс **-с'а**» П. Мовчан творить вербатииви із вказівкою на поступовість виконання дії – викраплюватися (*Усоте я – в одне і те ж провалля / не падаю: викраплююся геть...* [9, с. 29]). Значення однократності дії репрезентовано похідним дериватом *схилитнутися*, утвореним за словотвірною моделлю префікс **с-**, дієслівна основа, суфікс **-ну-** (*Гень, тільки вершечки трави схилитнулись, / зненацька колони угору знялись...* [8, с. 40]).

У неолексемі *впотужнитись*, утвореній за словотвірною моделлю префікс **в-**, прикметникова основа, суфікс **-и-**, постфікс **-с'а** подібуюмо вказівку на інтенсивність виконання певної дії, порівняймо – *Впо-*

тужнилась вода – уже й не перейнять, / припала до землі її важка печать. [8, с. 58].

Семантика доцентрового вектора руху («руху до») реалізована в неолексемі *прикрилити*, утвореній за словотвірною моделлю префікс **при-**, іменникова основа, суфікс **-и-** – *Когось нема, і прийде хтось, / прикрилить щось, проквилить...* [5, с. 70].

Деякі біморфемі (з-/без-...-с'а, о-/без-...-і-, пере-...-с'а та роз-...-с'а) надають авторським неолексемам семантики втрати, зміни певних властивостей і характеристик, значення перетворення в іншу якість – *Збезважся, виструнчись і ти, / візьми трой-зілля в пучки.* [9, с. 109]; ... *обезтілесніли, легенькі, мов відлунок, / лягли в ногах повільненько заснули далекі ночі проминули...* [8, с. 110]; *О, скільки ж я спав, якщо перebarвився світ!...* [8, с. 95]; *І, поринаючи в глибокість / терпіння тихого, сміялась, / бо розтеслялася зів'ялість / і ширивсь дифузійно згин.* [9, с. 15]. Семантика переходу з однієї якості в іншу в значенні «анулювання результатів певної дії» прозоро репрезентована в дериваті *розмогилити*, утвореному за моделлю префікс **роз-**, іменникова основа, суфікс **-и-** – *І доля ж нам - / землю навек розмогилить, / щоб вже од недолі – ані сліда.* [4, с. 41];

Індивідуально-авторські дієслівні девербативи та десубстантиви, утворені за допомогою конфіксів **ви-...-с'а, від-...-с'а та пере-...-ну-** є носіями процесуального значення завершеності, повноти дії, порівняймо: *Виколядується щастя? / ... хоч вербам рясту.* [6, с. 39]; *Сніг збіг, / відсніжився назад, / відхилиталася галузка...* [9, с. 63]; *І думка вколе: / за гарбузами, за картоплею / не видно, бідні люди, вашій хаті обрію, / і переспрагли, і зів'яли в ній пісні.* [4, с. 148]. Протилежну означеній семантичну вказівку на частковість реалізації певної дії надає неолексемі *підцинобрювати* конфікс **під-...-ува-** – ... *скачуть сороки по чистому обрусі, / щедрість твою вихваляють не вихвалять... / Ти підцинобрюєши крила їм щіткою.* [9, с. 101].

Похідні десубстантивні й dead'ективні неолексеми, у складі яких наявні словотвірні циркумфікси **о-...-і-, з-...-і-** та **по-...-і-** мають значення «зробитися (стати) тим, або ж набути властивостей того, що названо мотивуючою основою», пор.: *Відлунок округлявіє / (чи золотий горіх?), / і раптом забіліє / на Овера сніг, / сніг.* [9, с. 65]; *В солодкому закладено гірке... Весній - / щоб зосенить... Все плине без упину.* [5, с. 133]; *Умиєшся водою ластів'ячою - / із ластівками. / Та й так поластовій, мене ждучи.* [6, с. 147]. У новотворі *зрожевити* (словотвірна модель: **префікс з-**, **прикметникова основа, суфікс -и-**) простежуємо реалізацію семантики набуття певної якості об'єктами під впливом зовнішніх чинників (*Ожинний жур, іржа ожинна / зрожевили тужаву цвіт, / і нижуться на віть краплини, / щоб вчасно радістю доспіть.* [9, с. 16].

Відіменникові та віддієслівні авторські утворення із конфіксами **роз-...-ува-...-с'а та про-...-и-** містять семантичну вказівку на характер поширення дії в певному просторі – *Як божевільні ластівки, розшигуються очі...* [6, с. 149]; *Слух розплющується по землі, / печатається гербованим копитом...* [9, 80]; *Пронеслось. / Прогуло. / Прокопитило. / Накостричило.* [5, с. 67].

Суфіксально-постфіксальний спосіб словотвору представлений у поезії Павла Мовчана і Володимира Коломійця словоформами, які містять у своєму складі **суфікс -и-** та **постфікс -с'а**.

Відіменникові деривати із **суфіксом -и-** й **постфіксом -с'а** (*броститися, квітитися, рубінитися*) виражають значення «покриватися, набувати форми чи кольору того, що названо мотивуючою основою», пор.: *Як складно це. Як просто це! / Сад наших планів броститися.* [4, с. 11]; ... *коліями світитися / битий шлях, / пролісками квітиться / квітень на полях.* [4, с. 43]; *Ой, рубіняться краплі на персах бентежних... / Хвилі стан охотили, хвилі, - мов неживі, / То ж бо хвилі принишкли / перед Богом пожежі.* [9, с. 45];

Відприкметникові утворення із зазначеними конфіксами мають семантику вияву ознаки, названої мотивуючою основою – *Каламутний тане сніг, / і прозориться весна.* [5, с. 113]; *Вживаючись в ество чуже, / він вільно в об'ємі просторивсь, / влягавсь у тіло...* [9, с. 76]. У неолексемі «незграбитися» спостерігаємо можливість деривації як від іменникової, так і від прикметникової твірних основ, порівняймо – ... *і кидали зневажливо в мій бік: / – Незграбитися на вітрі чоловік.* [8, с. 114].

Окреме місце в індивідуально-авторській мовотворчості займають складні та складені деривати, значному поширенню яких у мові художньої літератури, вочевидь, сприяє те, що вони семантично змістовніші, ніж загальноживані складені слова, у яких, як правило, менше відчутна комбінація понять, виражених різними основами, і в складених утвореннях індивідуального характеру семантика складників (основ) завжди сприймається досить виразно [3].

Складені дієслівні неолексеми, які мають віддієслівний характер словотворення, найяскравіше представлені у творчому доробку Володимира Коломійця і поодинокі – у Павла Мовчана. Серед них розрізняємо новотвори, використовувані митцями:

з метою **образної передачі вияву почуттів ліричного героя: ... зчудувались-подивувалися:** / *повна райдуга – через небо, / і додолу веселонька впала...* [6, с. 23]; *Глянь, мов крізь дим, / в сторіч вулканну далеч - / і ти узриш: ідуть-грядуть навстріч...* [5, с. 11]; *А чийсь голос / іздалека проквиляє-промовляє: / - Процай мене, мій сужений, / на останній доріжечці, / процай мене, ріднесенький...* [6, с. 26]; - *Маєстро Березовський! / - Слава! - / співає море у очах. / Лиш темна скрипка тужить-вабить, / у край коханий порива, / де вже у відповідь їй, мабуть, / квіт викида розрив-трава!* [6, с. 161];

Для **створення яскравих візуалізованих образів:** *По хвилі зеленій пливе-виглибає ковчег для спасіння, / і коршак у пошуках суші заточує лет...* [9, с. 327]; *Тут Рафаель і Дант у хмарах мрій / пливуть-живуть...* [6, с. 162]; *Холодний Яр - / забутий жар / в лісах прадавніх тліє. / Пливуть-стоять байдари хмар, / мов сон... Осеневіє, / іскрить підлісок... / Пустка й шир* [6, с. 16].

Деякі новотвори використовуються митцями слова для **створення фольклорних мотивів у тексті** (*Терен, мати, лист різьблений... / Нащо й рвати, ще зелений, / сніє-зріє коло хати.* [5, с. 121]);

образів вічного тривання життя, пам'яті та вічності (*Тесявернітесявернітесяверні / Ожййте / Котились голови / земля кудись котилась / Голодний крук догнав сльозу / склював / Лише сокири пімстливо світились...* [9, с. 44]; *Ці думи світанкові! В душі – твій Богданович. / Купала твій і Колас / цвітуть-живуть у слові.* [4, с. 34]);

або ж із метою **створення яскравих художніх образів**, що сприймаються реципієнтом через призму уявлень його про їхні внутрішньохарактеристичні

особливості: *Кожен ушнипився у своє: / той крохоборствує на хлібець насуцний...* [6, с. 138].

Таким чином, індивідуально-авторські дієслівні неолексеми, уживані в поетичній мові В. Коломійцем та П. Мовчаном, виконують у художніх контекстах виразно експресивно насажену поетичну функцію, беруть участь у створенні колоритних образів і художніх відтінків у поезії. Особливе місце за частотністю використання займають конфіксальні похідні як найбільш уживані і експресивно насажені.

ЛІТЕРАТУРА

1. Клименко Н.Ф. Карпіловська Є.А. Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі, 2008.
2. Клименко Н.Ф. Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови, 1998.
3. Ковальов В.П. Словотвір художніх okazionalizmів (на матеріалі російської літератури) // Мовознавство, 1974. №5, С. 75-84.
4. Коломієць В.Р. День творення, 1975.
5. Коломієць В.Р. Поміж чуттями і дивами, 1969.
6. Коломієць В.Р. Семигори, 1990.
7. Мовчан П.М. Вибрані твори. Поезія, 2008.
8. Мовчан П.М. Сіль, 1989.
9. Мовчан П.М. Твори в трьох томах, 1999. – Т. 1.
10. Современный русский язык / под ред. В.А. Белошапковой, 1989.

REFERENCES

1. Klymenko N.F. Karpilovska H.A. Kysliuk L.P. Dynamic processes in modern Ukrainian vocabulary, 2008.
2. Klymenko N.F. Karpilovska H.A. The derivational morphemic of Ukrainian literary language, 1998
3. Kovalov V.P. Word-formation of artistic occasionalisms (based on Russian literature)// Movoznavstvo, 1974. V, P. 75-84.
4. Kolomijets V.R. The day of creation, 1975.
5. Kolomijets V.R. Among senses and wonders, 1969.
6. Kolomijets V.R. Semygory, 1990.
7. Movchan P.M. Selected works. Poetry, 2008.
8. Movchan P.M. Salt, 1989.
9. Movchan P.M. Works in three volumes, 1999. Vol.1.
10. Modern Russian language / ed. V.A. Beloshapkova, 1989.

Poetic of individual-author's word-formation neologisms-verbs

O. M. Stokal

Abstract. In article the question of individual-author's word-formation neologisms-verbs in Vladimir Kolomijets's and Pavlo Movchan's language poetic is investigated. It is investigated mechanisms of a derivation of derivative verbs and the analysis of their functions in individual style of writers. It is investigated the parts of speech being bases of new words and a role of transposition in semantic structure of the text. It is determined, by use of a comparative method, the basic semantic fields of affixes in individual style of writers and in norm of modern Ukrainian language.

Keywords: *idiastyle, verb, the occasional word, forming base, a word-formation affix.*

Поэтика индивидуально-авторских глагольных образований

A. H. Strokal

Аннотация. В статье раскрыты особенности индивидуально-авторского словообразования вербальных неологизмов в языке поэзий Владимира Коломийца и Павла Мовчана. Изучено механизмы деривации производных глаголов и проведен анализ их функций в идиостиле поэтов. Исследован вопрос о частях речи как основы для создания словесных новообразований и роль транспозиции в семантической структуре предложений. Определено, используя сравнительный метод, основные сематические поля аффиксальных формантов в идиостилиях писателей на узальном уровне современного украинского языка.

Ключевые слова: *идиостиль, вербатив, окказиональное слово, образующая база, словообразовательный формант.*